
УДК: 94:349.42(477)»1917/1921»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Lubko>

Inna Lubko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of State and Legal Disciplines, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-540X>

e-mail: mamulizka@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lubko, I. (2024). Agrarian legislation of the UPR Directorate. *Ukrainskyi Selianyn. Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 52–65. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Lubko>

AGRARIAN LEGISLATION OF THE UNR DIRECTORATE

Abstract. *The purpose of the article is to clarify the essence and significance of the governmental agrarian reform aimed at regulating land relations.*

The scientific novelty of the research results lies in a comprehensive analysis of the regulatory framework developed for the preparation and implementation of the agrarian reform, which, according to the leaders of the UPR Directory, was intended to alleviate the acuteness of the agrarian issue, to ensure social support of the Directory government by the peasantry, to strengthen the mobilization resource of the UPR army, and to regulate land relations in the countryside.

The author's conclusions. The multidimensionality of the phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 as a crucial transformational process and a complex socio-political period in which the young Ukrainian statehood was born, despite the powerful array of scientific achievements devoted to various aspects of the revolution, allows us to continue the historical discourse both in the context of understanding the complex, contradictory and dramatic experience of state and nation-building, and in the present times — the battle of Ukraine as a state for its independence and the Ukrainian nation as its creator.

Regardless of any political realities or social upheavals, land for the Ukrainian peasantry was the meaning of human existence, its worldview imperative. The architects of political programs and economic innovations realized the importance of the peasant factor in the content of legal acts concerning land as an object of social relations. It was the successful implementation of these acts that determined which side the peasantry would take.

The Directory of the Ukrainian People's Republic, having come to power at the end of 1918, first of all abolished the agrarian legislation of the Hetmanate period and partially restored the laws adopted by the Central Rada. The dynamics of the formation of new agrarian legislation in the difficult internal political conditions associated with the change in the power structure of the UPR, the growing Bolshevik intervention, and the powerful external pressure of the Entente countries was determined by an equally important factor: the need to resolve the agrarian issue.

The agrarian legislation developed and implemented by the Directorate was formed by adopting the “Temporary Land Law” of January 18, 1918, and adopting new legislative and bylaw acts (declarations, resolutions, orders, instructions) that provided for a comprehensive approach to land use, rational use and protection of land, institutional and personnel support for agrarian reform, etc. Given the changing political landscape and the economic crisis, which required unpopular decisions, there is a tendency to revise previously adopted regulations. In fact, the principles and approaches to land use are changing, grain procurement is being introduced, and a land tax is being introduced.

The relevance of the study of the agrarian legislation of the UPR Directorate is determined by the need to comprehend the legal experience of resolving the agrarian issue in the context of its complexity and coherence, or vice versa — its compulsion and contradictions. Taking into account the achievements and miscalculations of predecessors will allow modern lawmakers to improve approaches to comprehensive legislative, organizational and financial support for the mechanism of market turnover of agricultural land and streamlining of the State Land Cadastre.

Keywords: agrarian legislation, the Directory of the UPR, the Law on Land in the UPR, the agrarian issue, the peasantry, the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Інна Лубко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-540X>

e-mail: tatulizka@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Лубко І. Аграрне законодавство Директорії УНР. Український селянин. 2024. Вип. 33. С. 52–65. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-33-Lubko>

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ДИРЕКТОРІЇ УНР

Анотація. Метою статті є з'ясування сутності та значення аграрного законодавства директорії УНР, що спрямовувалося на врегулювання поземельних відносин.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в комплексному аналізі нормативної бази, розробленої для підготовки та реалізації аграрної реформи, яка, за задумом лідерів Директорії УНР, мала зняти гостроту аграрного питання, забезпечити соціальну підтримку уряду Директорії з боку селянства, посилити мобілізаційний ресурс армії УНР, впорядкувати поземельні відносини на селі.

Висновки автора. Багатовимірність феномену Української революції 1917–1921 рр. як надважливого трансформаційного процесу та складного суспільно-політичного періоду, де зароджувалася молода українська державність, попри потужний масив наукових здобутків, присвячених різним ракурсам революції, дозволяє продовжувати історичний дискурс як у контексті осмислення складного, суперечливого і драматичного досвіду державо- і націєтворення, так і за нинішніх часів — битви України як держави за свою незалежність та українську націю як її творця.

За будь-яких політичних реалій чи соціальних потрясінь земля для українського селянства була сенсом людського буття, його світоглядним імперативом. Усвідомлення архітекторами політичних програм й економічних новацій значущості селянського фактору відображалось в змісті правових актів, які стосувалися землі як об'єкта суспільних відносин. Саме від успішної реалізації цих актів залежало на чікому боці опиниться селянство.

Директорія УНР, прийшовши до влади наприкінці 1918 р., насамперед скасувала аграрне законодавство Гетьманату і частково відновила чинність законів, прийнятих Центральною Радою. Динаміка формування нового аграрного законодавства в складних внутрішньополітичних умовах, пов'язаних зі зміною владної конструкції УНР, набираючої дедалі більших масштабів більшовицької інтервенції та потужного зовнішнього тиску країн Антанти, зумовлювалася не менш важливим чинником — потребою вирішення аграрного питання.

Розроблене і запроваджене Директорією аграрне законодавство формувалося шляхом рецепції «Тимчасового земельного закону» від 18 січня 1918 р. та прийняття нових законодавчих й підзаконних актів (декларації, постанови, розпорядження, інструкції), що передбачали комплексний підхід до вирішення питань землекористування, раціонального використання та охорони земель, інституційного та кадрового забезпечення аграрної реформи тощо. З огляду на мінливість політичного ландшафту та економічну кризу, які вимагали вжиття непопулярних рішень, простежується тенденція перегляду раніше прийнятих нормативних актів. Фактично, змінилися принципи й підходи землекористування, запровадилися хлібозаготівлі та земельний податок.

Актуальність дослідження аграрного законодавства Директорії УНР зумовлюється потребою осмислення правового досвіду вирішення аграрного питання в контексті його комплексності й узгодженості чи навпаки — вимушеності й суперечливості. Врахування здобутків і прорахунків попередників дозволить сучасним нормотворцям удосконалювати підходи до комплексного законодавчого, організаційного і фінансового забезпечення механізму ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення та впорядкування Державного земельного кадастру.

Ключові слова: аграрне законодавство, Директорія УНР, «Закон про землю в УНР», аграрне питання, селянство, Українська революція 1917–1921 рр.

Постановка проблеми.

Успішне впровадження аграрної реформи в Україні неможливе без урахування історичного досвіду аграрних перетворень та здобутків законодавчої теорії й практики у сфері земельних правовідносин. Таке поєднання дозволить створювати надійніше підґрунтя для удосконалення законодавчої бази, сприятиме утвердженню верховенства права та становленню правової держави в Україні.

Директорія УНР як один із вищих органів державної влади доби Української революції 1917–1921 рр., спираючись і сподіваючись на широку підтримку українського селянства, крім іншого, мала на меті вирішити аграрне питання. Потреба зумовлювалася не лише політичною та соціальною доцільністю, але й необхідністю новелізувати аграрне законодавство попереднього уряду.

Очевидно, що прийнятий «Закон про землю в УНР» від 8 січня 1919 р., на нашу думку, є швидше політичним компромісом, який Директорія змушена була шукати з селянством, щоб забезпечити соціальну базу для підтримки внутрішньої стабільності та політичними опонентами, щоб мати перспективи збереження Української народної Республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед наукових робіт, присвячених аграрним проблемам періоду Української революції 1917–1921 рр., варто виокремити ті, що безпосередньо стосуються правових особливостей реалізації аграрної реформи Директорією УНР. Їхніми авторами, зокрема, А. Белік¹, О. Вітюк², Волошко³, О. Житковим⁴, І. Заріцькою⁵, В. Лозовим⁶, І. Терлюк⁷ представлені різноаспектні підходи до аналізу аграрного законодавства, аграрної реформи та особливостей її реалізації, селянської правосвідомості тощо.

Серед представників української зарубіжної історіографії досліджувана проблематика фрагментарно висвітлювалася в узагальнювальних працях з історії та політичної історії України Д. Дорошенка, Т. Гунчака, О. Субтельного, Н. Полонської-Василенко, І. Нагаєвського. Ними аграрні реформи розглядалися як явище соціально-економічного характеру крізь призму політичних позицій членів Ради Народних Міністрів Директорії⁸.

Водночас, у сучасному історико-аграрному дискурсі означеного періоду бракує публікацій, які б комплексно розглядали нормативно-правове забезпечення аграрних перетворень, його важливість для тогочасних суспільно-політичних реалій, перебігу та очікувань від аграрної реформи, ініційованої Директорією УНР.

Виклад основного матеріалу.

Перебіг і наслідки Української революції 1917–1921 рр. не були б настільки масштабними, якби відбувалися без участі її активного суб'єкта — селянства. Воно не лише кількісно домінувало у тогочасній структурі українства, але й свідомо долучалося до суспільно-політичних процесів та соціально-економічних проєктів, демонструвало колективні

1 Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 106–109. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/belik.pdf

2 Вітюк О. Вплив земельного законодавства Директорії УНР на впровадження земельної реформи органами місцевого самоврядування на Поділлі у 1919 р. *Гілея*. 2013. Вип. 78. С. 32–34; Вітюк О. Законодавче регулювання діяльності органів місцевого самоврядування Подільської губернії в добу Директорії УНР. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 18–19 листоп. 2016 р. / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2016. С. 18–22; Вітюк О. Реалізація органами місцевого самоврядування земельної реформи на Поділлі в добу Директорії УНР у 1919 р.: соціально-правовий аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 40–43.

3 Волошко О. О. Правова регламентація землекористування в Українській Народній Республіці у 1919 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 230–237.

4 Житков О. Рефлексія чи дискурс: аграрні реформи Директорії УНР у світлі української зарубіжної історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 131–138. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2014/44/articles/20.pdf>

5 Заріцька І. М. Перші правові акти Директорії УНР по врегулюванню земельних відносин. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти*: Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 5-річчю створення юридичного факультету Національного аграрного університету, 17–18 листоп. 2006 р., Київ: зб. наук. праць / за заг. ред. В. М. Єрмоленка та ін. К.: Магістр ХХІ сторіччя, 2007. С. 319–321; Заріцька І. Земельний закон Директорії Української Народної Республіки. *Стан та перспективи розвитку аграрного права*: Міжнар. наук.-теорет. конф., присвячена 80-річчю з дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка АПрН України, Заслуженого діяча науки і техніки України В. З. Янчука. К.: Магістр ХХІ сторіччя, 2005. С. 150–153.

6 Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). НАН України, Ін-т історії України, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. — Київ; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. 224 с. С. 122–138; Лозовий В. Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України як джерело до вивчення ставлення селянства до влади Директорії УНР у період її перебування на Поділлі (1919–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2007. Т. 10. С. 150–159; Лозовий В. Правосвідомість українського селянства та його суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.). *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2011. Вип. 18. С. 277–284; Лозовий В. Селянська правосвідомість в період Директорії УНР. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2011. Розд. 4. С. 62–78; Лозовий В. Селянська правосвідомість та суспільно-правове становище в період Директорії УНР (1919 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки*. 2005. Т. 15. С. 128–139; Лозовий В. Сприйняття селянством більшовиків та радянської влади у період Директорії УНР. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 92–95; Лозовий В. Ставлення селянства до продовольчої політики Директорії УНР. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки*. 2004. Т. 12. С. 181–186.

7 Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf>

8 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). В 4-х частинах. Мюнхен, 1969. С. 405–455; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. К., 1993. С. 178; Субтельний О. Україна: Історія К., 1993. С. 445, 447; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Репринтне видання. К., 1993. С. 261–262.

й індивідуальні господарські форми та практики, публічно висловлювало свою згоду чи протест щодо дій влади.

У такому контексті слушною є думка В. Винниченка про селянський реалізм: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальності, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності... Але при цьому він мав національну інтуїцію, позасвідомий розум, який одкладав у душі його життєві категорії в одну певну цілість. І та цілість невиразно відчувалась ним разураз, а під час революції, під час пробудження загального українського руху пробудилась і в йому з певною силою»⁹.

Не заперечуючи проти національно-демократичного характеру Української революції 1917–1921 рр., С. Корновенко переконливо обґрунтував її селянський характер, оскільки «саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, й визначила фінал Української революції»¹⁰.

Орієнтуючись на політику попередніх урядів, Директорія УНР одним із пріоритетних завдань внутрішньої політики визначила вирішення аграрного питання. Успіх у цій справі забезпечив би їй соціальну підтримку з боку понад 70% сільського населення. Пріоритетність зусиль нової влади в цій сфері також зумовлювалася, як уважає А. Белік, фактором «демагогічної пропаганди більшовиків, яка знаходила певний ґрунт у настроях селян», а «лідери УНР, бачачи цю небезпеку, вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу»¹¹.

Точкою відліку у переформатуванні аграрних відносин в Україні стала відозва, проголошена С. Петлюрою від імені Головної команди Українських республіканських військ 16 листопада 1918 р. в Білій Церкві. В її змісті було озвучено пропозицію уряду ліквідувати велике поміщицьке землеволодіння з подальшою передачею землі селянам за умови їх вступу до республіканського війська. Пропонувалося притягнути до кримінальної відповідальності поміщиків за дії, що вчинялися ними щодо селян під час правління гетьманського уряду. Згідно з тогочас усталеною практикою, було заявлено про скасування законодавства Української Держави і відновлення чинності законів УНР.

Не зволікаючи із підготовкою нормативно-правового підґрунтя для декларованих ініціатив, Директорія УНР вже 21 листопада 1918 р. видала «Наказ селянам № 1». У ньому проголошено першочергове завдання аграрної політики — повернення незаконно відібраного гетьманським урядом на користь поміщиків селянського майна. Реалізація урядом програми аграрних перетворень передбачала здійснення таких завдань: 1) проведення волосними управами процедури інвентаризації, яка б дозволила облікувати поміщицьке та орендоване майно; 2) забезпечення охоронного режиму конфіскованої власності; 3) здійснення контролю за діями поміщиків щодо вчинення ними цивільно-правових угод із землею (продаж, передача в оренду тощо); 4) організація роботи волосних управ щодо прийому поданих селянами заяв про завдані їм майнові збитки¹².

Стартом аграрної реформи стало «Розпорядження Директорії УНР» від 15 грудня 1918 р. У ньому зазначалося, що верховне управління земельним фондом переходило до уряду Директорії, а всі приватновласницькі землі, за винятком трудових та дрібних селянських господарств, передавалися в користування безземельних і малоземельних селян. Одразу було видано і «Постанову Директорії УНР». Відповідно до її змісту, заборонялося здійснення щодо землі цивільних правочинів та їхнє нотаріальне посвідчення. Щоб привернути на свій бік

9 Винниченко В. Відродження нації : (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.]. Ч.1. Київ ; Відень : [Дзвін], 1920. 328 с.

10 Корновенко С. В. Українська революція 1917–1921 рр. : селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 142–146. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrse_2014_14_53.

11 Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 107. URL : https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/belik.pdf

12 Декларація Української Директорії, що зробила Директорія. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text>

селянство, 15 грудня 1918 р. Директорія видала «Закон про заборону продажу, закладу та оренду землі»¹³.

Черговим політико-правовим актом нової влади стала «Декларація Директорії УНР» від 26 грудня 1918 р. Нею проголошувалося, що Директорія передасть свої права й повноваження лише трудовому народові. Влада закликала трудове селянство, озброєне вояцтво, робітників фабрик, заводів, майстерень та працюючу інтелігенцію (вчителів, лікарів, членів кооперативів, контор, службовців) обрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Делегати повинні представити там волю як того озброєного селянства, що тимчасово є в військах, так і тих, що «...мирною працею дома допомагають творити народній державний лад та порядок»¹⁴.

Підкреслимо, що поява вказаних підзаконних актів лише готувала підґрунтя для прийняття кодифікованого закону, яким унормовувалися аграрні відносини. Ним став закон «Про землю в Українській Народній Республіці» від 8 січня 1919 р. Відносно короткий його зміст (36 пунктів) структурно об'єднувався в три розділи: I — «Загальні положення», II — «Основні положення користування землею», III — «Перехідні закони». Закон був ухвалений за підтримки провідних українських партій (УПСР та УСДРП) та затверджений на Трудовому конгресі.

Розділ I складався з 8 статей. У них представлено норми щодо скасування права приватної власності на природні ресурси (земля, вода, надра, ліси), які визнавалися «добром народу УНР», що переходить у його користування без обмежень за ознаками статі, віри і національної приналежності. Окрема стаття надавала верховній владі УНР повноваження встановлювати порядок загального управління і розпорядження цими багатствами. На місцевому рівні землевпорядкування мало здійснюватися органами міського самоврядування та сільськими, волосними, повітовими і губернськими земельними управами в межах їхньої компетенції. Водночас, на центральні та місцеві органи влади покладалися обов'язки зі створення запасного земельного фонду, реалізації громадянами їх права як землекористувачів, запобігання випадків окупації земель, охорони та примноження природних ресурсів, сприяння розвитку хліборобства та сільських промислів. Для реалізації визначених завдань державою створювався Державний меліоративний фонд та організовувався сільськогосподарський кредит¹⁵.

Розмірковуючи над визначенням підходів, якими керувалися лідери Директорії, А. Белік виокремив два: націоналізація і соціалізація. Двоакість тлумачення закону, на його думку, полягає в нерозривній єдності підходів: приватна власність на землю скасовується; земля оголошується всенародною власністю з правом користування; верховна влада УНР стає головним розпорядником всіх земель (націоналізація) і держава, будучи розпорядником землі, здійснює управління земельним фондом; через земельні управи вона передає землю в приватно-трудове користування окремим особам, сімейним господарствам або товариствам; право користування землею могло переходити в спадщину (соціалізація)¹⁶.

До розділу II, який складався з 11 статей, входили основні положення щодо користування землею. До переліку суб'єктів землекористування, зокрема, належали: 1) органи державної влади та органи місцевого самоврядування чи земельні управи для створення підприємств загальнодержавного чи місцевого значення; 2) окремі особи, сім'ї чи спільні товариства для ведення приватного господарства. З метою охорони природних ресурсів, їх ефективного використання для спільного блага, створення дослідних та селекційних станцій, будівництва інфраструктурних об'єктів (зокрема, залізниць, шляхів сполучення), збільшення території для розселення жителів міст центральні й місцеві органи влади отримали виключне право повертати землі до земельного фонду та встановлювати їхнє цільове призначення. Сільським

¹³ Вісник Української Народної Республіки. 1918. 21 грудня (ч. 3).

¹⁴ Державний архів Львівської області. Декларація Директорії УНР. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1389. Арк. 1. URL : <https://www.archive.lviv.ua/materials/exhibitions/image/27/11>

¹⁵ Закон про землю в Українській Народній Республіці. *Історична правда*. 6 серпня. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>

¹⁶ Белік А. Аграрне питання за доби Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 107. URL: https://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/belik.pdf

громадам і земельним установам надавалося право здійснювати необхідні агротехнічні заходи щодо збільшення продукції та налагодження сільськогосподарських відносин. Земельні управи, діючи в межах закону, мали право виділяти в користування окремим господарствам, сільським громадам та товариствам норму землі, мінімальний поріг якої становив 5–6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства і яка не повинна перевищувати трудової земельної норми. Безземельні й малоземельні селяни з округ, де її не вистачало на трудовий мінімум, могли отримувати землю в місцях, де її було більше, але за умови підвищення трудового мінімуму. Щодо строків землекористування, то вони регламентувалися сільськими громадами і товариствами на підставі правил, встановлених земельними управами. Право землекористування могло успадковуватися або передаватися іншим господарствам чи особам шляхом повідомлення повітової земельної управи. Якщо земля використовувалася не за функціональним призначенням, або ж на ній не здійснювалась господарська діяльність, або ж здійснювалась всупереч закону, то вона переходила в управління земельних управ. Цікавою є бланкетна норма закону, яка стосувалася користування землею іноземцями. Передбачалося видання окремого закону, який мав встановлювати відповідний порядок¹⁷.

Під час обговорення аграрного закону серед його авторів виникла гостра дискусія щодо розмірів земельних норм. Одні пропонували ухвалити закон із такими земельними нормами, які б сприяли розвитку продуктивних сил (до 50 дес. землі), а інші — зменшити норми землекористування (не менше 5 і не більше 15 дес. землі), щоб задовольнити потреби якнайширшого загалу селянства. Політичний момент вплинув на рішення уряду УНР обрати другий варіант. Директор департаменту земельної реформи А. Хамардюк стосовно прийнятого рішення заявляв: «Жодних економічних підстав до норми 15 або 5 десятин немає. Норма 15 десятин є політичною»¹⁸.

Аналізуючи підходи до вирішення аграрного питання періоду Української революції 1917–1921 рр., М. Бурдін вважає, що аграрна політика Директорії УНР носила відвертий класовий характер, оскільки спрямовувалася на забезпечення землею безземельного та малоземельного селянства. Керуючись цим, аграрне законодавство, яким Директорія УНР намагалася відреагувати на тенденції поточної політичної ситуації, як вважає науковець, не виконало свого завдання з консолідації селянства навколо влади УНР, що й стало головною причиною поразки Української революції¹⁹.

17 статей III розділу закону містили уточнюючі зміст норм II розділу окремі положення щодо розмірів та строків користування земельними ділянками. До прикладу: «за дрібними господарями залишаються земельні участки в їх користуванні не більш 15 десятин на господарство» (ст. 21), «землі довгострочної, строком більше 10 літ, та спадкової аренди (чиншовики, вільні люди 1-го та 2-го розряду) залишаються в користуванні цих арендаторів» (ст. 22). Окремо визначався правовий статус земель під забудовою (будинки, господарські, торговельні та промислові підприємства) та присадибних ділянок, які залишалися в користуванні їх власників у розмірі, встановленому земельними управами чи органами міського самоврядування та затвердженому міністром земельних справ.

Окремої уваги заслуговують положення Закону, якими регулювалися відносини, пов'язані з переходом права власності від колишніх власників до земельних управ. Живий (робоча, молочна і м'ясна худоба) і мертвий (знаряддя праці) сільськогосподарський реманент, за винятком необхідної для ведення приватного господарства чи торгових і промислових підприємств його кількості, передавався в гуртове користування трудових сільськогосподарських спілок із отриманням ними окремих земельних ділянок. При передачі землі для приватного користування першочергово задовільнялися потреби малоземельного та безземельного селянства, а вже згодом — нехліборобського і немісцевого населення. Землі, які залишали-

17 Закон про землю в Українській Народній Республіці. *Історична правда*. 6 серпня. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>

18 ЦДАВО України. Ф. 1062. 185. Оп. 1. Спр. 80 Спр. 93. Арк. 19.

19 Бурдін М. «Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917–1921 рр.). *Міжскафедральний круглий стіл до Дня Соборності України*. Харків, 2017. С. 16. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/3.pdf

ся після наділення місцевого населення, могли надаватися в тимчасове користування понад норму, але на умовах, встановлених земельними управами. До сільських громад переходило право розпорядження і користування сільськими сервітутами (ставки, річки, каменоломні, торф'яники тощо)²⁰.

Отже, є достатньо підстав вважати закон «Про землю в Українській Народній Республіці» логічним продовженням аграрної політики і аграрного законотворення Центральної Ради. За браком часу та під тиском вимог селянства за основу нового закону було взято аналогічний закон Центральної Ради і дещо видозміненим подано на розгляд Директорії. Пріоритетність прийняття нормативних актів для вирішення аграрного питання зумовлювалася складною зовнішньо- та внутрішньополітичною ситуацією, а динаміка їх реалізації впливала на вирішення хлібної проблеми, формувала ставлення людей до влади, мобілізувала нові людські й економічні ресурси для армії.

Якщо давати оцінку змісту та юридичній техніці, застосованій при написанні закону, то одразу складається враження, що він, по-перше, не надто різнився від попереднього — «Тимчасового земельного закону» від 18 січня 1918 р., а, по-друге, своєю доступністю і спрощеністю був адресно орієнтований тому, кого він передусім цікавив — селянству. Слушною є думка Р. Майданика, який називає закон «Про землю в УНР» від 8 січня 1919 р. модифікованою версією відповідного закону Центральної Ради²¹. Схожої думки притримується й І. Терлюк, який вважає, що Директорія модифікувала земельне законодавство УЦР, але згодом значно ускладнила для селян отримання землі низкою конфіскаційних заходів²².

Дослідник аграрної політики періоду Української революції 1917–1921 рр. В. Лозовий стверджує, що земельний закон Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений і, будучи політичним документом, мав на меті залучити широкий загаль селянства на бік Директорії УНР. «Помилки і прорахунки, допущені в законі, викликали незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати ту роль, яка йому відводилася», — підсумовує дослідник²³.

Реалізація прийнятого закону потребувала створення відповідного інституційного та кадрового забезпечення, тому невдовзі було ухвалено «Закон про Статут земельних управ» від 18 січня 1919 р. Ним визначався правовий статус земельних управ (губернських, повітових, волосних і сільських) як народних органів державної влади, що підпорядковувалися народному міністерству земельних справ. Головними функціями управ визначалися такі: «завідування й охорона земель та лісів і господарств, взятих на учот, проведення земельної реформи на підставі закону про землю в УНР і переведення всієї технічної роботи по земельних справах». Нормами Статуту формувалося кадрове забезпечення земельних управ, включно з їх управлінським, фаховим і технічним персоналом; передбачалась правова відповідальність за вчинення неправомірних дій або через службову невідповідність окремих членів; встановлювався процесуальний порядок розгляду справ. З метою забезпечення громадського контролю утворювалися спеціальні ревізійні комісії з представників, що обиралися земськими зборами та селянськими з'їздами²⁴. На думку О. Вітюк, є підстави вважати прийняття Статуту наслідком непродуманих дій влади, оскільки до офіційного його опублікування в липні 1919 р. земельні управи фактично діяли незаконно і, розподіляючи земельні ділянки, вони керувалися не законодавством, а власним баченням²⁵.

20 Закон про землю в Українській Народній Республіці. *Історична правда*. 6 серпня. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>

21 Майданик Р. Речове право України в період революції 1917–1921 рр. *Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави : зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», [м. Київ, 19 квіт. 2018 р.] ; Матеріали I Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка — П'ємонт українського державотворення», [м. Тернопіль, 13–14 квіт. 2018 р.]*. Київ–Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 234.

22 Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. С. 466. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf>

23 Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР. *Український історичний журнал*. 1997. №2. С. 71.

24 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 437–439.

25 Вітюк О. Реалізація органами місцевого самоврядування земельної реформи на Поділлі в добу Директорії УНР у 1919 р.: соціально-правовий аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 41.

Синхронно зі згаданим вище законом було ухвалено не менш важливий як, зважаючи на складну військово-політичну ситуацію на фронті, так і на додаткове землезабезпечення тих, хто служив у війську, «Закон про додаткове наділення землею козаків Української республіканської армії» від 18 січня 1919 р. Доцільність його ухвалення зумовлювалася потребою вмотивувати вояків не залишати військову службу та гарантувати їм додаткову винагороду після її завершення. Згідно з законом, всі козаки регулярної армії понад отриманий, як і решта громадян УНР, наділ землі, наділялися додатковою земельною ділянкою за місцем проживання площею від 1 до 2 десятин. Після закінчення війни — кожен козак одержував із Державної скарбниці на реманент безповоротну позичку в розмірі 2 тис. грн. і процентну позику на 5 років ще 2 тис. грн. (ст. 1). Розмір земельного додатку диференціювався залежно від строку служби, бойових заслуг, інвалідності (ст. 2). На час свого перебування у війську козак мав право сам або через свого уповноваженого представника здати свій земельний наділ в оренду (ст. 3). У разі смерті козака, його земля переходила в користування його дружині й дітям, а коли він був неодруженим — батьку та матері, якщо вони були матеріально залежні від нього (ст. 4). Зрадники УНР, дезертири та козаки, засуджені дисциплінарним військовим судом до ухвалення закону, позбавлялися права на отримання земельного наділу (ст. 5). Чинність закону поширювалася й на регулярні державні добровільні українські формування (ст. 6)²⁶.

Реалізація аграрної реформи вимагала залучення відповідного кадрового забезпечення, а оскільки значна кількість селян перебували у лавах республіканської армії, то відшукати необхідних фахівців було досить складно. З метою заохочення кандидатів Рада Народних Міністрів ухвалила «Закон про добові гроші для землемірів і рисівників, призначених для робіт у зв'язку з проведенням земельної реформи, та про помешкання для них» від 26 січня 1919 р. Згідно з ним, при відрядженні по справах, пов'язаних із проведенням аграрної реформи, для працівників з 1 січня 1919 р. призначалися добові кошти в певних розмірах: для землемірів губернських землемірно-технічних відділів, призначених за ревізорів робіт — по 20 крб. за добу; для землемірів та рисівників губернських землемірнотехнічних відділів, призначених для виконання робіт — по 15 крб. за добу²⁷.

Кадрове забезпечення аграрної реформи здійснювалося на підставі «Закону про мобілізацію для переведення земельної реформи агрономів, лісоводів, гідротехніків та військових топографів» від 24 січня 1919 р. Ним міністрові земельних справ надавалося право взяти на облік і мобілізувати на обов'язкову державну службу спеціалістів у віці від 18 до 50 років із кваліфікацією агронома, лісовода, гідротехніка та військового топографа для проведення земельної реформи (ст. 1, 2). За ухилення від взяття на облік або призов, за подачу неправдивих відомостей винні потрапляли під юрисдикцію військового суду (ст. 3). Усіх землемірів, які були мобілізовані до війська, повертали у розпорядження міністерства земельних справ за згодою з військовим відомством (ст. 5)²⁸.

Створення ще одного інституційного інструменту реалізації аграрної реформи передбачалося «Законом про скасування Земельного департаменту міністерства і заснування Департаменту земельної реформи» від 9 квітня 1919 р. Функції новоствореної установи полягали в підготовці загального плану проведення реформи (встановлення кількості земельного фонду та «грубу передачу землі для користування громадянами і земельними товариствами та артілями»), розробці необхідних інструкцій та положень (проведення опису майна колишніх економій та їхня ліквідація), визначенні порядку наділення землею (організація та управління діяльністю місцевих земельних установ)²⁹.

26 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 439–440.

27 Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. 20 лютого. Вип. 9. С. 71.

28 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк та ін. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 451–452.

29 ЦДАВО України. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 41.

Департамент земельної реформи, будучи однією з головних урядових інституцій, які проводили перерозподіл земельної власності в УНР та налагоджували новий порядок землекористування, відіграв важливу роль у проведенні аграрної реформи. У складних умовах військового часу не менш продуктивними напрямками роботи департаменту стала організація збору врожаю та забезпечення продовольством армії й державних службовців, створення місцевих державних установ із земельної справи та координація їх діяльності. Співробітники департаменту брали активну участь у підготовці законопроектів про створення земельних управ та інституту уповноважених у земельних справах³⁰.

Перший етап аграрної реформи проходив у складних умовах війни та анархії. За менше, ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди: В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Марто-са. Очільник кожного з них декларував, що в аграрній сфері він буде дотримуватися раніше ухвалених законів. Однак у першій половині 1919 р. ситуація в Україні склалася таким чином, що Директорія УНР не контролювала значну частину території, тому аграрна реформа фактично не проводилася³¹.

Дезорганізація виробництва, порушений товарообмін між УНР та іншими державами, містом та селом, повністю розвалена податкова система, дефіцитний бюджет свідчили про глибоку економічну кризу. Оцінюючи реальну ситуацію того часу, В. Верстюк писав: «Фінансова криза підривала українську державність суттєвіше, ніж невдачі на фронті. Грошей бракувало на все — на утримання армії, державно-адміністративного апарату, систем освіти, охорони здоров'я тощо. Основним джерелом фінансових ресурсів для уряду стала грошова емісія»³².

Намагаючись хоч якось пом'якшити ситуацію, влада вимушено ухвалила «Закон про хлібну повинність» від 9 березня 1919 р. Документ передбачав оподаткування тих господарств, розмір яких становив 30 і більше десятин (ст. 1), менші ж за площею — мали передати в розпорядження держави певну кількість хліба (таблиця додавалася) за сталими цінами (до прикладу: хто мав до 3 дес. — звільнявся, 4 дес. — 1 пуд, 10 дес. — 10 пудів, 19 дес. — 110 пудів тощо). Всі військові та приватні інституції, а особливо земельні управи мали сприяти комісіям постачання та їх органам надавати належну допомогу (ст. 11)³³.

Продовженням плану реанімаційних заходів стало прийняття «Постанови про тимчасове користування землею» від 15 березня 1919 р. Нею передбачалося виділення із запасів земельного фонду УНР на 1919 р. землі в тимчасове користування безземельному і мало-земельному селянству (ст. 1) на умовах сплати ними встановлених розмірів місцевих і державних податків (ст. 3)³⁴. Отже, наростаюча потреба держави у продовольчих та фінансових ресурсах змусила уряд піти на тимчасове коригування принципів землекористування, відображених у постанові та в інших підзаконних актах Міністерства земельних справ, які суперечили нормами «Закону про землю в УНР».

Запровадження постанови викликало серед селянства чутки (не без участі більшовицьких пропагандистів), що Директорія змінила «Закон про землю в УНР» від 8 січня 1919 р. і відтепер селянам доведеться платити викуп за отримання поміщицької землі. Користуючись цими чутками, поміщики заявляли селянам про своє право на врожай озимини та багаторітніх трав із земель, засіяних ними восени 1918 р., що вилучались у запасний земельний фонд держави. Ситуація, що склалася, становила загрозу для Директорії втратити підтримку з боку трудового селянства³⁵.

30 Там само. Спр. 78. Арк. 76–78.

31 Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). Дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. С. 93.

32 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. / Упорядн.: В. Верстюк та ін. Т. 1. К. : Вид-во Олени Теліги, 2006. С. 21–22.

33 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. Т. 2. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 501–502.

34 Там само. С. 503–504.

35 Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. С. 465. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf>

Вкрай непопулярним став «Закон про хлібну повинність» від 15 серпня 1919 р. Він встановлював нові правила хлібозаготівель у твердих цінах, визначених Міністерством народного господарства залежно від кількості десятин землі. До сформованої таблиці додавалася примітка, де вказувалися винятки для місцевостей, на яких аграрна реформа не проводилася. У державу потрібно було здати з перших 15 десятин—93 пуди хліба, а з решти — увесь урожай³⁶.

Внесення урядом УНР тимчасових коректив у принципи землекористування, які не узгоджувалися з нормами «Закону про землю УНР», на думку О. Волошко, зумовлювалося гострою потребою у продовольчих та фінансових засобах для боротьби з інтервентами. Шукаючи додаткові джерела задоволення потреб армії, держава у 1919 р. по суті здавала трудовому селянству націоналізовані поміщицькі землі в оренду за помірну, натуральну оплату, вимагаючи внесення застави як попередньої оплати податків за одержані у тимчасове користування землі. Право здавати земельний наділ отримали й козаки регулярної армії та вояки державних добровольчих українських формувань³⁷.

Аграрне законодавство Директорії УНР 1919 р., на переконання О. Вітюк, стало віддзеркаленням політичних та ідеологічних прагнень влади, але, беручи до уваги історичні обставини, не стало реальним важелем регулювання поземельних відносин. Розглядаючи регіональний аспект аграрної реформи на прикладі Поділля, причиною складності її проведення авторка називає «часту зміну влади та поширення різних негативних чуток», а через відсутність положення про діяльність міністерських ревізійних комісій не здійснювався й фактичний контроль над діяльністю земельних управ³⁸. На думку А. Булгакова, законодавчі акти не змогли повноцінно діяти через політичну і військову ситуацію, що ознаменувалася проголошенням України радянською республікою і переходом до більшовицького аграрного законодавства, зокрема до положень «Декрету на землю» від 27 жовтня 1917 р.³⁹.

Узагальнену оцінку законодавчої діяльності Директорії УНР подано Т. Подковенко, яка відзначає, що вона (Директорія) намагалася нормативно відрегулювати всі державо- та правотворчі процеси, проте «постійні військові дії негативно вплинули на якість законопроектів, не було відпрацьовано чіткої процедури підготовки й прийняття нормативно-правових актів... багато з них мали декларативний характер». Водночас, слушною є думка авторки, що доба Директорії — один із історичних етапів розбудови правової держави в Україні⁴⁰.

Загальна ситуація в державі вимагала вжиття невідкладних заходів та непопулярних рішень, пов'язаних із землею. Аграрне питання знову набуло актуальності, але подальші спроби його вирішення виявилися марними. У березні 1921 р. було укладено Ризький мирний договір, яким польський уряд визнав більшовицький уряд УСРР, що де-юре означало крах Директорії та Української Народної Республіки.

Завищені очікування лідерів Директорії УНР щодо миттєвого вирішення аграрного питання в драматичних умовах військового часу виявилися ілюзією. Окрім іншого, проведення аграрної реформи ускладнювалося соціальними конфліктами, породженими економічними інтересами різних суспільних груп. Пріоритезація інтересів одних (селянства) йшла у розріз із інтересами інших (поміщиків, фінансистів, інтелігенції тощо). Ігнорування владою фактору соціальної конфліктності посилювало наростання опозиційних настроїв серед різних категорій і груп населення. П. Гай-Нижник переконаний, що, намагаючись посилити позиції українського селянства, політичні лідери нехтували інтересами інших соціальних груп. Причина такої позиції лідерів УНР, на його думку, полягала не лише в тому, щоб забезпечити

36 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2. / Упоряд. В. Верстюк та ін. К.: Видавництво Олени Теліги, 2006. С. 557–559.

37 Волошко О. Правова регламентація землекористування в Українській Народній Республіці у 1919 р. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 236.

38 Вітюк О. Реалізація органами місцевого самоврядування земельної реформи на Поділлі в добу Директорії УНР у 1919 р.: соціально-правовий аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 42.

39 Булгаков А. Земельне законодавство у ході визвольних змагань за часів революції 1917–1920 рр. *Історія державотворчих процесів в Україні та зарубіжних країнах (до 100-річчя утворення Української Народної Республіки)*. (м. Харків, 23 листоп. 2017 р.) / редкол.: А. П. Гетьман, В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2017. С. 117.

40 Подковенко Т. Законодавча діяльність Директорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 11. С. 83–84.

абсолютне панування наймасовішого прошарку суспільства в країні, але й в тому, що селяни були основною силою, що підтримувала соціалістичні партії, які опинилися при владі⁴¹.

Спроби ідеологів і практиків Української революції 1917–1921 рр. побудувати «самостійну, ні від кого незалежну, вільну суверенну державу українського народу» без ідейно консолідованого, згуртованого спільними цілями і завданнями, здатного протистояти зовнішнім викликам суспільства завершилися поразкою.

Висновки.

Отже, аналіз аграрного законодавства Директорії УНР дає підстави стверджувати, що воно характеризується, з одного боку, комплексністю і узгодженістю, з іншого — вимушеністю і суперечливістю. Комплексність і узгодженість законодавства виражалися в ієрархічній підпорядкованості різних за юридичною силою нормативних актів (законів, декларацій, постанов, розпоряджень, інструкцій), які сформували підґрунтя для підготовки і проведення аграрної реформи. Водночас, фактор зовнішніх загроз, внутрішня криза державного управління, соціальна дезорієнтація суспільства, економічні чинники диктували необхідність перегляду задекларованих законодавчих новацій, вимушеність внесення непопулярних змін, які суперечили базовому «Закону про землю в УНР» від 8 січня 1919 р.

Згідно з законом, основою землекористування стало скасування приватної власності на землю та її націоналізація, вилучення землі з цивільного обігу, створення дрібного селянського землекористування, збереження цілісності культурних і промислових господарств. Водночас, ситуація суттєво змінилася після ухвалення «Закону про хлібну повинність» від 9 березня 1919 р., який передбачав оподаткування крупних господарств, запровадження хлібозаготівель та введення орендної плати за землю. Така полярність підходів миттєво позначилася на втраті довіри до влади з боку селянства і, як наслідок, — поразці національно-орієнтованих політичних сил.

Водночас, набутий теоретичний і практичний досвід нормотворення засвідчив про неспроможність його застосування під час революційних потрясінь. Тому й аграрне законодавство, яке готувалося поспіхом, без належного обґрунтування, не мало гарантованих перспектив реалізації. Правотворча діяльність Директорії УНР демонструє, що законодавство стане ефективним і дієвим лише в разі його відповідності суспільним реаліям та чітко відпрацьованому механізму правореалізації. І такий підхід не втратить актуальності за будь-яких обставин.

Фінансування дослідження.

Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX — першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Bielick, A. (2013) *Ahrarne pytannia za doby Dyrektorii UNR*. [Food issues during the time of the Directorate of the UNR]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. [Scientific work of the historical faculty of the Zaporizhzhia National University], 35, 106–109. [in Ukrainian].
2. Bulhakov, A. (2017) *Zemelne zakonodavstvo u khodi vyzvolnykh zmahan za chasiv revoliutsii 1917–1920 rr*. [Land legislation in the course of the liberation struggle during the revolution of 1917–1920]. *Istoriia derzhavotvorchykh protsesiv v Ukraini ta zarubizhnykh krainakh (do 100-richchia utvorennia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki)*. [History of state-building processes in Ukraine and foreign countries (to the 100th anniversary of the Ukrainian People's Republic)]. Kharkiv : Pravo, 114–119. [in Ukrainian].
3. Burdin, M. (2017) «Zemelne pytannia»: pidkhody do vyrishennia chasiv natsionalnoi revoliutsii v Ukraini (1917–1921 rr.). [The “Land Question”: Approaches to Solving it During the National Revolution in Ukraine (1917–1921)]. *Mizhkafedralnyi kruhlyi stil do Dnia Sobornosti Ukrainy*. [Interdepartmental roundtable dedicated to the Day of Unity of Ukraine], 14–19. Retrieved from https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/20_01_2017/pdf/3.pdf. [in Ukrainian].

41 Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918–1919 рр.). Ніжин, 2013. С. 36.

4. *Deklaratsiia Ukrainskoi Dyrektorii, shcho zrobyla Dyrektoriiia*. [Declaration of the Ukrainian Directorate, made by the Directorate]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text>. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. Deklaratsiia Dyrektorii UNR.
6. Doroshenko, D. (1969) *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920)*. [My Memories of the Recent Past (1914–1920)]. Miunkhen, 405–455. [in Ukrainian]
7. *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky Lystopad 1918 — lystopad 1920 rr. Dok. i materialy*. [Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 — November 1920. Documents and materials]. (2006). Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihy, 2. [in Ukrainian].
8. Hai-Nyzhnyk, P. & Leiberov, O. (2013) UNR u period Dyrektorii: poshuk modeli derzhavnoho ustroiu (kinets 1918–1919 rr.). [The UPR in the period of the Directory: the search for a model of state organization (late 1918–1919)]. Nizhyn, 214. [in Ukrainian].
9. Hunchak, T. (1993) *Ukraina: persha polovyna KhKh stolittia: Narysy politychnoi istorii*. [Ukraine: the first half of the twentieth century: Essays in Political History]. Kyiv, 178. [in Ukrainian]
10. Kornovenko, S. (2014) *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rr. : selianskyi faktor*. [The Ukrainian Revolution of 1917–1921: The Peasant Factor]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant]. 14, 142–146. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrasel_2014_14_53. [in Ukrainian].
11. Kotliar, Yu. (2005) *Selianstvo Pivdnia Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.)* [The Peasantry of Southern Ukraine in the Period of the New Economic Policy (1921–1929)]. *Doctor's thesis*. Odesa, 436. [in Ukrainian].
12. Lozovyi, V. (1997) *Ahrarna polityka Dyrektorii UNR*. [Agrarian policy of the UPR Directorate]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal]. 2, 68–76. [in Ukrainian].
13. Lozovyi, V. (2004) *Stavlennia selianstva do prodovolchoi polityky Dyrektorii UNR*. [The attitude of the peasantry to the food policy of the UPR Directorate]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. [Scientific works of Kamianets-Podilskyi State University. Series: Historical sciences], 12, 181–186. [in Ukrainian].
14. Lozovyi, V. (2005) *Selianska pravovidomist ta suspilno-pravove stanovyshe v period Dyrektorii UNR (1919 r.)*. [Peasant Legal Consciousness and the Social and Legal Situation during the UPR Directorate (1919)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. [Scientific works of Kamianets-Podilskyi State University. Series: Historical sciences], 15, 128–139. [in Ukrainian]
15. Lozovyi, V. (2005) *Vnutrishnia ta zovnishnia polityka Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (Kamianetska doba)*. [Domestic and Foreign Policy of the Directorate of the Ukrainian People's Republic (Kamianets Era)]. NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, Kamianets-Podil. derzh. un-t. Kyiv; Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 122–138. [in Ukrainian]
16. Lozovyi, V. (2007) *Dokumenty Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy yak dzherelo do vyvchennia stavlennia selianstva do vlady Dyrektorii UNR u period yii perebuvannia na Podilli (1919–1920 rr.)*. [The documents of the Central State Archives of Higher Authorities and Governments of Ukraine as a source for studying the attitude of the peasantry to the government of the UPR Directorate during its stay in Podillia (1919–1920)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli* [Education, science and culture in Podillia], 10, 150–159. [in Ukrainian]
17. Lozovyi, V. (2010) *Spryniattia selianstvom bilshovykiv ta radianskoï vlady u period Dyrektorii UNR*. [Peasant perception of the Bolsheviks and Soviet power during the UPR Directorate]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 12, 92–95. [in Ukrainian]
18. Lozovyi, V. (2011) *Pravovidomist ukrainskoho selianstva ta yoho suspilno-pravove stanovyshe v period Dyrektorii UNR (1919 r.)*. [The Legal Consciousness of the Ukrainian Peasantry and its Social and Legal Status during the UPR Directorate (1919)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine in the XIX — Early XX centuries]. Kyiv, 18, 277–284. [in Ukrainian]
19. Lozovyi, V. (2011) *Selianska pravovidomist v period Dyrektorii UNR*. *Pravovidomist selianstva v period Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.: istorychnyi aspekt*. [Peasant legal consciousness during the Directory

- of the Ukrainian People's Republic. Legal Consciousness of the Peasantry during the Ukrainian Revolution of 1917–1920: Historical Aspect]. Kamianets-Podil. nats. un-t im. Ivana Ohienka., 4, 62–78. [in Ukrainian]
20. Maidanyk, R. (2018) Rechove pravo Ukrainy v period revoliutsii 1917–1921 rr. [The Law of Property of Ukraine during the Revolution of 1917–1921]. *Tendentsii i perspektyvy rozvytku instytutiv prava ta derzhavy : zb. tez dop. Mizhnar. yuryd. nauk.-prakt. konf. «Aktualna yurysprudentsiia»*, [m. Kyiv, 19 kvit. 2018 r.]; [*Tendencies and Prospects for the Development of Institutions of Law and the State: a collection of abstracts of the International Law and Practice Conference “Actual Jurisprudence”*], [Kyiv, April 19, 2018]. Kyiv–Ternopil : TNEU, 231–236. [in Ukrainian].
21. Nahaievskiy, I. (1993) Istoriia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia. Reprintne vydannia. [The history of the Ukrainian state in the twentieth century]. Kyiv, 261–262. [in Ukrainian].
22. Podkovenko, T. (2003) Zakonodavcha diialnist Dyrektorii. [Legislative activities of the Directorate]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo. [Entrepreneurship, business and law]*. 11, 80–85. [in Ukrainian].
23. Subtelnyi, O. (1993) Ukraina: Istoriia. [Ukraine: History]. Kyiv, 445, 447. [in Ukrainian]
24. Terliuk, I. (2016) Ahrarne pytannia yak faktor pravovoi polityky ukrainskykh derzhavnykh formatsii (1917–1921 rr.): zapochatkuvannia natsionalnoho zemelnoho zakonodavstva. [The Agrarian Issue as a Factor in the Legal Policy of Ukrainian State Formations (1917–1921): the Beginnings of National Land Legislation]. *Visnyk natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”*. [Bulletin of Lviv Polytechnic National University], 850, 461–468 Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5769/vnulpurn201685069.pdf>. [in Ukrainian].
25. Verstiuk, V. (Ed) Dyrektorii, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918–1920: Dokumenty i materialy [Directorate, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 — November 1920. Documents and materials]. (2006). Kyiv.: Vyd-vo Oleny Telihi, 1. [in Ukrainian].
26. *Visnyk Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [Visnyk of the Ukrainian People's Republic]. (1918), 21 hrudnia, 3. [in Ukrainian].
27. *Vistnyk Derzhavnykh Zakoniv dlia vsikh zemel Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*. [Bulletin of State Laws for all lands of the Ukrainian People's Republic]. (1919), 9. [in Ukrainian].
28. Vitiuk, O. (2013) Vplyv zemelnoho zakonodavstva Dyrektorii UNR na vprovadzhennia zemelnoi reformy orhanamy mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u 1919 r. [The influence of the land legislation of the Directorate of the UNR on the implementation of land reform by the local self-government bodies in Podillia in 1919]. *Hileia [Hileia]*, 78, 32–34. [in Ukrainian].
29. Vitiuk, O. (2015) Realizatsiia orhanamy mistsevoho samovriaduvannia zemelnoi reformy na Podilli v dobu Dyrektorii UNR u 1919 r.: sotsialno-pravovyi aspekt. [Implementation of local self-government bodies of the land reform in Podillia during the time of the UNR directorate in 1919: social and legal aspects]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. [Scientific work of the historical faculty of the Zaporizhzhia National University], 42, 40–43. [in Ukrainian].
30. Vitiuk, O. (2016) Zakonodavche rehuliuвання diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Podilskoi hubernii v dobu Dyrektorii UNR. [Legislative regulation of the activities of local self-government bodies of the Podil region during the time of the UNR directorate]. *Teoretychni, metodychni i praktychni problemy sotsiologii, istorii ta politologii*. [Theoretical, methodological and practical problems of sociology, history and political science], 18–22. [in Ukrainian].
31. Voloshko, O. (2002) Pravova rehlementatsiia zemlekorystuvannia v Ukrainskii Narodnii Respublitsi u 1919 r. [Legal regulation of land use in the Ukrainian National Republic in 1919]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. [Journal of the Kharkiv National University of Internal Affairs], 20, 230–237. [in Ukrainian].
32. Vynnychenko, V. (1920) Vidrozhennia natsii : (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marts 1917 r. — hruden 1919 r.]). [The Revival of the Nation : (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 — December 1919])], 1. Kyiv; Viden : [Dzvin] [in Ukrainian].

-
-
33. Zakon pro zemliu v Ukrainiskii Narodnii Respublitsi. [The Law on Land in the Ukrainian People's Republic]. *Istorychna pravda. [Historical truth]*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/6/159962/>. [in Ukrainian].
 34. Zaritska, I. (2005) Zemelnyi zakon Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki [Land Law of the Directorate of the Ukrainian National Republic]. *Stan ta perspektyvy rozvytku ahrarnoho prava [State and prospects of the development of agricultural law]*. Kyiv, 150–153. [in Ukrainian].
 35. Zaritska, I. (2006) Pershi pravovi akty Dyrektorii UNR po vrehuliuvanniu zemelnykh vidnosyn. [First legal acts of the Directorate of the Ukrainian National Agricultural University after the review of land relations]. *Stan ta perspektyvy rozvytku yurydychnoi nauky ta osvity [State and prospects of the development of legal science and education]*, 319–321. [in Ukrainian]
 36. Zhytkov, O. (2014) Refleksiiia chy diskurs: ahrarni reformy Dyrektorii UNR u svitli ukrainskoi zarubizhnoi istoriohrafii. [Reflections on the discourse: agricultural reforms of the Directorate of the UNR in the light of Ukrainian foreign history]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 44, 131–138. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 24.10.2024

Схвалено до друку / Accepted: 13.11.2024